

Rudi RIZMAN*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

RADIKALNA DESNICA NA SLOVENSKEM

Povzetek: V članku je predstavljena geneza radikalne desnice na Slovenskem po uvedbi večstrankarskega sistema. Radikalno desnico najbolj opredeljujejo štiri politične sestavine: nestrpnost, protidemokratska stališča, sovraštvo do univerzalnega razuma in poudarjanje tradicionalnih vrednot. V času enopartijskega režima je bila desnica pojmovana kot nekaj izven vsakdanjega političnega diskurza, zato je pri mnogih uživala status "prepovedanega sadeža". S padcem komunizma ter z njim "razrednega sovražnika" (kapitalista), radikalna desnica skonstruirala nov seznam sovražnikov ljudstva: priseljenci, manjšine, liberalno usmerjeni intelektualci, bivši komunisti in mnogi drugi. Predstavljene so ideje in dejanja prvega populista Ivana Krambergerja, radikalno desničarske inteligence, demagoškega populista Janeza Janše, katoliške cerkve ter mnogih drugih, ki sooblikujejo radikalno desni del političnega spektra.

Ključne besede: radikalna desnica, nacionalizem, ksenofobija, katoliška cerkev, Slovenija, postkomunizem.

*We are the Little Folk - we!
Too little to love or to hate.
Leave us alone and you we'll see
How we can drag down the State!
We are the worm in the wood!
We are the rot at the root!
We are the taint in the blood!
We are the thorn in the foot!
(Rudyard Kipling)*

V času komunistične vladavine na Slovenskem, menim pa, da to velja tudi za ostale komunistične države, so ljudje dojemali skrajna desničarska politična stališča kot nekaj "tam zunaj": kot nekaj v kapitalističnem svetu ali v najbolj sprevrženi obliki kot nacifašistično državo ali - predvsem za propagandne namene - kot

* Dr. Rudi Rizman, redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

nekaj iz temačne predrevolucionarne preteklosti¹. Zaradi "levičarske" narave avtoritarnega režima je bilo kakršnokoli občutenje radikalno desničarske politike v svojem okolju ali celo izražanje takšnih stališč nemogoče. Celó majhen odklon od partijske doktrine je bil do zgodnjih osemdesetih let, ko se je slovenska Zveza komunistov polagoma prenehala vmešavati v vsakodnevne zadeve, prej ali slej kaznovan, četudi je šlo že za najmanjše nestrinjanje ali pa samo za predlog alternativne socialistične strategije.

Kljub temu pa je bil porajajoči se politični pluralizem - t.j. še vedno totalitaren na ravni makro regulacije in liberalen na ravni mikro regulacije (Rus 1995, 1) - že viden tudi znotraj vladajoče stranke v tem, da so nekateri voditelji zagovarjali bolj liberalno in drugi bolj konservativno ali celo ortodoksno interpretacijo uradne linije in z njo povezanih dejanj. Ti dve poziciji sta se najbolj pogosto kazali v uporabi besed kot sta (liberalno) "narod" ali (konservativno, dogmatično) "razred" v političnem jeziku posameznih politikov. Še več. Rigidni partijski ideologi so pogosto napadali "gnili liberalizem" (pri tem niso imeli v mislih samo svojih liberalnih kolegov v partiji, ampak predvsem svobodomiselnih intelektualcev) z običajnim desničarskim populističnim sloganom zagovarjanja domnevno ogroženih interesov delavskega razreda.² Konservativna in bolj skrajna desničarska stališča, ki so bila zelo živa med tiho, in zaradi takih stališč politično izrinjeno, večino, so se omejila predvsem na zaupne pogovore, šepetanja in podobno. Tisti, ki niso bili dovolj pazljivi ali pa so preveč zaupali svojim poslušalcem, so končali v zaporu ali pa so jih ovirali pri napredovanju v službi. To je bilo le še eno od učinkovitih opozoril režima, da ne bo dovoljeval političnih stališč, ki so se oddaljevala od zapovedane ortodoksije.³

Padeč komunističnega ancien régime je na začetku vzbudil optimistična pričakovanja, da bo vzpostavljeno novo in dinamično ravnotežje, kjer bodo različna politična stališča tekmovala pod kolikor toliko enakimi pogoji za pristanek in glasove ljudi. Toda manj potrpežljivi - mogoče lahko celo uporabimo izraz fundamentalistično naravnani - in dokaj vpliven del nove postkomunistične elite je zahteval, da se najprej radikalno popravijo napake nedavne preteklosti, kar pomeni, da bi po pol stoletja vladavine levice morali takrat dati enako ekskluzivno priložnost desnici. Pisec tega teksta se ne more znebiti občutka, da gre v tem

¹ Pri pisanju tega eseja (v angleškem jeziku) so mi s kritičnimi komentarji in relevantnimi predlogi pomagali mnogi moji kolegi. Naj jih omenim: Sabrina Petro Ramet, ki me je vzpodbujala od samega začetka, Rainerja Bauböckca, Toma Cushmana, Marka Kerševana, Leva Krefta, Igorja Lukšiča, Johna Markoffa, Vlada Miheljaka, Dennisona Rusinova, Andreasa Schedlerja, Petra Vodopivca, Jožeta Vogrinca in anonimnega recenzenta. Seveda pa sem sam odgovoren za vse morebitne napake.

² V šestdesetih letih je bil v Sloveniji znan primer, ko je partija "razposlala" svoje sodelavce na gledališko predstavo, kjer so igrali igro Marjana Rožanca *Topla greda*, ki je bila kritična do določenih vidikov socialistične realnosti. "Jezni" delavci so na koncu ustavili predstavo, ki je bila od tedaj naprej prepovedana. Več o partijski uporabi desno-populističnih argumentov glej Žižek (1987, 52-53).

³ Komunistični režim ni dovoljeval tistih stališč ali aktivnosti, za katere ni dala pobudo partija ali pa jih niso pred tem "blagoslovili" politični veljaki. Tudi v primeru akcij s podobnimi političnimi stališči, kot jih je imel režim, pa so le-te bile spontano začete - kar bi lahko sprožilo možnost nekontroliranih in "nepredvidljivih posledic" - jih je režim obsodil in preganjal. Tudi sam sem, če se oprem na moj primer, dobil to lekcijo, ko sem v študentskih letih sodeloval v protestih zoper vojno v Vietnamu.

primeru za ideološko in na ta način popolnoma sprevrženo aplikacijo t.i. "affirmative action" v ZDA, ki seveda ni imela v mislih postkomunističnih razmer.

Obstaja kar nekaj problemov, gledano z demokratičnega vidika, ki so povezani s temi političnimi željami. Prvič, ali naj se prejšnji politični avtoritarizem zamenja z desničarskim avtoritarizmom? Ta možnost zanemarljivo dejstvo, da tudi prejšnja vladavina ni predstavljala celote, ki jo razumemo z izrazom "levo". Veliko levo usmerjenih ljudi (na primer socialdemokratov) se ni identificiralo z njim in so bili zaradi tega med prvimi, ki so bili izrinjeni ali zatirani. Herezija znotraj partije pa se je razumela za veliko večjo nevarnost kot pa opozicija zunaj nje. Prej omenjeno protikomunistično stališče je zelo podobno argumentu, ki so ga uporabljali sami komunisti, namreč, da so oni zamenjali desetletja dolgo hegemonijo (in posledično nepravilnosti) desnih ("reakcionarnih") sil. Takšna vrsta recikliranja politične zgodovine bi se lahko ponavljala v nedogled, njena prva žrtev pa bi bila ponovno in nedvomno demokracija. V pravi predstavniki demokraciji bi moral biti takšen problem prepuščen ljudem, njihovem glasovanju, ki odraža njihovo (pluralistično) voljo na podlagi doseženega predstavnštva levih ali desnih političnih sil v telesih parlamentarne demokracije.

Ker je bila izrinjena iz vsakodnevnega političnega diskurza v času komunistične vladavine, je radikalna desnica uživala status "prepovedanega sadeža", zaradi česar so bili nad njo mnogi hitro fascinirani, ko je vstopila v vsakdanjo politiko postkomunistične družbe. Njen vstop v državno življenje se je pogosto opravičeval - in s tem nosil določeno moralno težo - kot prihod tistih, ki so bili pol stoletja "razžaljeni in zatirani". Toda le nekateri so se zavedali, kam lahko vodijo posledice jezika sovraštva, nestrpnosti in izključevanj. Po padcu komunizma je nastal tudi vakuum, ki je moral biti nekako zapolnjen, ker ni bilo več očitnega sovražnika, proti kateremu bi se lahko ali bi se morali boriti. Komunizem je ideološko konstruiral vidno tarčo v podobi "razrednega sovražnika" (kapitalista) in sovražnega mednarodnega (imperialističnega) okolja.⁴

Po padcu komunizma je radikalna desnica zapolnila to psihološko vrzel z uvedbo novega seznama sovražnikov, proti katerim naj bi ljudje usmerili svoje sovraštvo: proti priseljencem, nacionalnim in drugim manjšinam, liberalno in kozmopolitsko usmerjenim intelektualcem, proti novopečenim bogatašem ("komunistični mafiji"), proti komunistom, ki da so le začasno sestopili z oblasti in komaj čakajo da si jo povrnejo, nadalje proti politikom, ki se ne zanimajo predvsem za nacionalne interese in niso dovolj nacionalno zavedni in še proti mnogim. Pri vsem tem ni težko razbrati generične kontinuitete med komunisti in radikalno desničarskimi političnimi stališči v tem smislu, da so komunisti ohranili in nadaljevali z nedemokratičnimi, avtoritarnimi potezami nacionalne tradicije, radikalna desnica pa se na to tradicijo danes na veliko zanaša in jo izrablja (Hockenos 1993, 15).

Do sedaj še nisem definiral izraza "radikalna desnica", ki sem ga v tem tekstu že večkrat uporabil. V literaturi s tega področja ne obstajajo vsebinska nestrinjanja

⁴ Komunizem je po mnenju Katherine Verdery sistematično ohranjal identifikacijo sebe s kolektivnostjo ter dilotomijo "sam proti vsem drugim" in s tem poudarjal grožnje od zunaj, zaradi česar so postkomunistični režimi dojemljivi za nacionalistični ekstremizem. Glej Verdery (1993). Za to opombo se zahvaljujem Craigu Nattonu.

glede ključnih vsebin tega pojma. Več nestrinjanj je, ali če smo nekoliko bolj natančni, očitne razlike obstajajo v razpravah o tem, kateri elementi sestavljajo v določenem zgodovinskem trenutku politični program radikalne politike.⁵ Daniel Bell je na primeru ameriške radikalne desnice orisal naslednje njene politične ideje: zlom moralnega tkiva v državi, teorija zarote ("vlada razprodaja državo") in zanesljiva napoved v zvezi z domnevnim komunističnim "prevratom" (Bell 1964, 8). Isti avtor je tudi opozoril na obtožbe radikalne desnice, ki letijo na kozmopolitsko usmerjene intelektualce, češ da rušijo patriotizem. Bell nadalje ugotavlja, da je politika radikalne desnice politika frustracij, ker se radikalna desnica ne zna spoprijeti s kompleksno množično družbo in posledično z današnjo politično skupnostjo (ibid, 8,24). Vse zgoraj omenjene značilnosti (ameriške) radikalne desnice se da prenesti na primer Slovenije in ostalih postkomunističnih družb.

V mislih moramo imeti tudi dejstvo, da danes številni postmodernistični teoretiki ali poskušajo zabrisati ali pa postavljajo pod vprašaj glavne premise, ki povzročajo razlikovanje med levico in desnico.⁶ Zelo pogosto protagonisti radikalne desnice zavračajo takšno identifikacijo, kar je razumljivo glede na neprijetna zgodovinska dejstva.

Opri se bom na fleksibilno in dovolj široko (upoštevajoč že omenjene značilnosti) definicijo radikalne desnice pri Sabrini Ramet, ki ne samo da omogoča kritično in selektivno uporabo na slovenskem primeru, ampak ima tudi splošnejšo analitično vrednost. V sicer široko zastavljeni definiciji radikalne desnice Sabrina Ramet, če povzamemo, poveže ta pojav s štirimi kompleksnimi temeljnimi političnimi sestavinami: nestrpnostjo, protidemokratskimi stališči (Rametova dejansko uporabi veliko širši izraz - "večkratno sovražnost, in sicer do same ideje ljudske suverenosti"), sovraštvom do univerzalnega razuma in s poudarkom na za vse zavezujočih - če je treba zato tudi posebej skonstruiranih - tradicionalnih vrednotah.

Pojav radikalne desnice

Pri nadaljnem preučevanju slovenskega primera moramo upoštevati opozorilo Georgea Schöpflina (1993, 256) o težavnosti analiziranja postkomunističnih sistemov, kajti le-ti še ne obstajajo zadosti dolgo, da bi lahko o njih podali prepričljivo analizo. Postkomunistični sistemi so še zelo daleč od normalnega stanja ali konsolidirane demokracije. Desetodstotni iztržek radikalne desnice v teh državah, na primer, prav gotovo ne pomeni isto kot enak iztržek radikalne desnice v konsolidirani demokraciji, na primer Franciji. Že omenjena definicija radikalne desnice mora upoštevati fluidni značaj političnih procesov v postkomunizmu, obenem pa

⁵ V mislih moramo imeti tudi predlog, ki ga je zelo prepričljivo podal Andreas Schedler, da takšne protestne, populistične in ekstremistične stranke lahko zvedemo na skupni imenovalcec "antipolitičnih" ideologij. Glej Schedler (1996).

⁶ Glej Rosenau (1992), še posebej strani 155-165. Za vztrajanje na razlikovanju med levico in desnico, glej Bobbio, Norberto. 1995. *Destra e sinistra*. Rome: Donzelli editore. Knjiga je pod naslovom *Desnica in levica* izšla tudi v slovenščini, in sicer pri Znanstvenem in publicističnem središču, Ljubljana, 1995.

mora ostati dovolj odprta, da bo lahko še naprej uporabna, ko se bo soočala s prihodnjimi novimi izzivi.

O specifičnih potezah slovenskega postkomunističnega razvoja sem pisal na drugem mestu.⁷ Slovenski postkomunistični razvoj je - kot je dobro znano - po osamosvojitvi leta 1991 poleg vzpostavljanja demokracije vseboval tudi proces graditve nacionalne države: šlo je za dve "revoluciji", ki sta potekali v bolj ali manj istem zgodovinskem obdobju. Čeprav ni mogoče popolnoma ločiti teh dveh kompleksnih procesov, empirična dejstva kažejo, da se je demokratična "revolucija" dogajala pred nacionalno. V času, ko je oporečniški tednik Mladina leta 1988 objavil članek, v katerem je bilo navedeno, da je 64 odstotkov vprašanih za uvedbo večstrankarskega sistema (proti je bilo 15 odstotkov vprašanih), je Zveza komunistov Slovenije počasi klonila pred množičnimi pritiski, vse to seveda na veliki odpor in jezo zvezne vojske ter bolj dogmatičnih komunistov komunističnih partij v republikah.

Spomnimo, da je jugoslovanska varianta komunizma, če na to gledamo s sociološkega vidika, umrla že veliko pred končnim, uradnim razpadom Jugoslavije. V osemdesetih je slovensko javno mnenje odražalo zelo liberalna razpoloženja (Miheljak, Kurdija 1996, 11-40). To se je še posebej kazalo v strpnih stališčih do manjšin, ni bilo zaslediti etničnih nestrpnosti, nasprotovanju smrtni kazni, ljudje so bili proti kazenskemu preganjanju zaradi izražanja drugačnih političnih stališč (z vidika države in Zveze komunistov), sprejemali so status oporečnika vesti in civilni nadzor nad Armado itd. Toda ko je postalo jasno, da jugoslovanska država postaja plen velikosrbskega nacionalizma in da je demokratična rekonstrukcija še vedno komunistične države v bistvu blokirana, se je Slovenija odločila za odhod iz Jugoslavije, za samostojnost.

Ko se je končala doba velikih zgodovinskih tem (samostojnost, uvedba večstrankarske vladavine in podobno), je del javnega mnenja opustil svojo prejšnjo liberalno držo in se začel identificirati, tako zaradi osebnih razlogov (čustvenih in iracionalnih) kot zaradi eksistencialnih razmer, v katerih se je sedaj znašel, s protidemokratičnimi, nestrpnimi in skrajno nacionalističnimi stališči (Miheljak, Kurdija 1996, 19-20). Parlamentarne volitve leta 1992 so samo potrdile ta obrat volilnega telesa, to pa se je nanašalo predvsem na nenaden vzpon skrajno nacionalistične (v začetku celo fašistoidne) Slovenske nacionalne stranke in njenega voditelja Zmaga Jelinčiča. Državni zbor je bil sestavljen iz predstavnikov osmih političnih strank: 22 poslancev je imela Liberalno demokratska stranka, 15 Slovenski krščanski demokrati, 14 Združena lista (Stranka demokratičnih sprememb, bivša Zveza komunistov Slovenije⁸, Slovenska upokojska stranka, Socialdemokratska unija in Delavska stranka), 12 poslancev je imela Slovenska nacionalna stranka, 10 Slovenska ljudska stranka, 6 Demokratska stranka, 5 Zeleni Slovenije, 4 poslance je

⁷ Rizman, Rudolf M. 1995. "Slovenia". V H. Neuhold, P. Havlik in A. Supan (ur.), *Political and Economic Transformations in East Central Europe*, str. 57-67. Boulder, Colo.: Westview Press.

⁸ Bivši komunisti so bili bolj ali manj enakomerno razpršeni po večstrankarskem spektru. Najbolj rigidni niso nujno ostali v prenovljeni stranki, naslednici.

imela Socialdemokratska stranka Slovenije, dva pa sta predstavljala madžarsko in italijansko narodnost.⁹

Spomladi leta 1992 so se Liberalni demokrati, Zeleni - ekološko socialna stranka, Demokratska stranka in Slovenski socialisti združili in ustanovili Liberalno demokracijo Slovenije, ki danes zaseda tretjino sedežev v Državnem zboru. Slovenska nacionalna stranka, ki je zbrala 10 odstotkov glasov¹⁰, je igrala izključno na nacionalistično in ksenofobično karto, kar je podobno populističnim strankam v Zahodni Evropi: na primer Le Penovi stranki v Franciji, Republikancem v Nemčiji ali Haiderjevi nacionalistični Svobodnjaški stranki v Avstriji. Vsekakor pa je težko dokazati kakršnokoli neposredno in aktivno povezavo med njimi, če seveda odmislimo kratek obisk Žirinovskega (slovenska vlada je drugi obisk prepevedala), kjer se je sestel z ustanoviteljem Slovenske nacionalne stranke Zmagom Jelinčičem, in posredne vplive svetovnih medijev.

Jelinčič je zelo sposoben govorec in demagog, ki je ustanovil svojo stranko pod pretvezo, da je to "edina stranka, ki skrbi za Slovenijo in Slovence". Njegov politični cilj je bil etnično čista in "Velika Slovenija", ki bi nastala s priključitvijo avstrijske Koroške, celotne (hrvaške) Istre in (italijanskega) Trsta. Po tem, ko je slovenska vlada odobrila približno 150.000 državljanstev ljudem iz ostalih bivših jugoslovanskih republik, ki so delali in živeli v Sloveniji že vrsto let, je javno razglasil, da je to genocid nad slovenskim narodom.

Strinjamo se lahko z oceno¹¹, da je Slovenska nacionalna stranka igrala vlogo valilnice, ki je omogočala zbiranje, dozorevanje in izkristaliziranje tendenc, ki so značilne za nacionalistične, šovinistične, "mačistične" in rasistične družbene diskurze. Po glasovanju o mandatarju januarja 1993, se je stranka razcepila. Šest poslancev je zapustilo Jelinčiča in ustanovilo Slovensko nacionalno desnico pod vodstvom Saša Lapa, ki pa je še zaostila ultranacionalistične in ksenofobične poteze prejšnje stranke, medtem ko so Zmagom Jelinčič in dva preostala poslanca ubrali manj skrajno in bolj levo usmerjeno nacionalistično politiko, t.j. antiklerikalno stališče in proti vračanju zemlje tujim zemljiškim posestnikom. Jelinčič je v začetku 1993. leta znatno spremenil svojo politiko v smeri bolj "pragmatičnega nacionalizma" in se je poskušal znebiti (bolj ali manj uspešno) "skrajnežev".

⁹ Izraženo v odstotkih je slika bila naslednja: Liberalno demokratska stranka 23,3 odstotka, Slovenski krščanski demokrati 14,5 odstotka, Združena lista socialnih demokratov 13,6 odstotka, Slovenska nacionalna stranka 10 odstotkov, Slovenska ljudska stranka 8,8 odstotkov, Demokratska stranka 5 odstotkov, Zeleni Slovenije 3,7 odstotkov in Socialni demokrati 3,3 odstotka.

¹⁰ Zanimivo si je ogledati poklice osmih skrajno nacionalističnih poslancev: Zmagom Jelinčič (ustanovitelj Slovenske nacionalne stranke) je farmacevt, Sašo Lap (pozneje je zapustil SNS in ustanovil Slovensko nacionalno desnico) je inženir strojništva, ostali pa so še: strojni tehnik, dva električarja, medicinska sestra, papirniški tehnik, upokojen restavrador, kemijski inženir, inženir varstva pri delu in odvetnik. V javnosti krožijo govorice, da je bilo med njimi kar nekaj bivših sodelavcev tajne komunistične policije.

¹¹ Glej odlično analizo Jelinčičevega fenomena v Kuzmanič, Tončič. 1995. Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja. *časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 176, str. 47-69.

Prvi populist (Ivan Kramberger)

Prvi glasnik populistične (anti)politike v postkomunistični dobi na Slovenskem je bil brez dvoma Ivan Kramberger (rojen 1936. leta), ki ga je v začetku leta 1992, torej tik pred volitvami, ubila neprištevna oseba. Kramberger je bil neizobražen in nenavaden mož, ki je delal v začetku kot hlapec na kmetiji, nato ometal dimnike v Črni gori ter v Nemčiji postal medicinski tehnik, kjer je delal 25 let ter postal inovator na področju dialize. Njegove inovacije so mu prinesle veliko bogastvo, ki ga je večinoma daroval za bolne (predvsem otroke) in invalidne osebe tako v Nemčiji kot doma. Njegova pomoč turškemu priseljencu - invalidu brez nog - v Nemčiji je naletela na izredno velik odmev v nemških medijih. Tako v Nemčiji kot v Sloveniji je dobil priznanja za humanitarno delo.

Po njegovi vrnitvi v Slovenijo je imel več govorov na dobrodelnih prireditvah, ki so bili pogosto zelo zabavni. Kot primer navedimo, da se je od časa do časa pojavil z opico na rami. Vsakdanje politične teme je povedal v jeziku, ki so ga razumeli preprosti ljudje v mestih in vaseh. Med prerekanjem srbskih politikov (ki jih je imenoval "nacionalistični komunisti") in slovenskih voditeljev je v podporo slednjih zbral nekaj tisoč podpisov. Leta 1990 je mnoge presenetil, ko je kot neodvisni kandidat vstopil v tekmo za predsednika predsedstva s sloganom "za kruh in maslo" ter dobil na volitvah 18,5 odstotkov glasov. Grajal je tako bivši komunistični režim kot novo postkomunistično elito v jeziku, ki so ga radi slišali najbolj revni in neizobraženi ter pri tej populaciji požel tudi največ podpore. Govoril je, na primer, da "se je določen politik, preden je postal minister, vozil s kolesom, danes pa se vozi v dragem BMW." Načental je tudi veliko zelo očitnih ksenofobičnih tem: begunci iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine v bistvu izkoriščajo Slovence, Srbe, ki so za Miloševića in živijo v Sloveniji, je treba izgnati, bivši oficirji Jugoslovanske armade predstavljajo "peto kolono" v Sloveniji itd.

Toda Kramberger ni imel voditeljskih ambicij. Trdil je, da je le "glas ljudstva", eden izmed njih, predstavnik "revnih brez telefona, obubožanih delavcev, ki so jih zaslužnili komunisti, vernikov, starih, žensk, izkoriščane Štajerske, tistih, ki se želijo osvoboditi srbskega in komunističnega jarma in se hočejo odcepiti od "južnih bratov". Krambergerjev populistični jezik ni izhajal iz kake v vnaprej ustvarjene ideologije tipa "Blut und Boden" ali kakšne druge posebne nacionalne mitologije, ampak ga je demagoško prilagajal občinstvu. Tako je pred nekaterimi ljudmi govoril o izganjanju "Južnjakov", ko pa so ti bili v večjem številu v občinstvu, je govoril o njihovih vrlinah. To, ali je pošiljal komuniste na prisilno delo ali pa jih je hvalil, je prav tako bilo odvisno od njihove prisotnosti ali odsotnosti v množici.¹²

Ne bi bilo prav, če bi Krambergerjevo populistično (anti)politiko uvrstili zgolj v predal, ki je rezerviran zgolj za radikalno desnico. Toda z uvajanjem plebejske jeze razžaljenih in izigranih preprostih ljudi ter uvajanjem ciljnih skupin ("tarče") nad katerimi je izražal svojo jezo in nestrpnost v vsakdanji politični diskurz, je prispeval k postopni radikalizaciji (anti)politike ter s tem ponudil radikalni desnici politične teme pri njenem uveljavljanju v družbi.

¹² Več o političnem profilu Ivana Krambergerja glej Kršinar (1994).

"Shakers" in "breakers" pri radikalni desnici

Parlamentarno politično sceno* v Sloveniji v lahko grobem razdelimo na dva velika bloka: na levega in desnega. V levi blok spadajo Liberalna demokracija Slovenije (LDS), Združena lista socialnih demokratov (ZLSD) in Slovenska nacionalna stranka (SNS). Desni blok pa sestavljajo Slovenski krščanski demokrati (SKD), Slovenska ljudska stranka (SLS), Socialdemokratska stranka Slovenije (SDS) in Slovenska nacionalna desnica (SND). Med slednjimi lahko samo Krščanske demokrate smatramo za mainstreamovsko konservativno stranko¹³, medtem ko se ostale tri velikokrat spogledujejo z ekstremistično ali pa kakšno drugo verzijo fundamentalistične ali populistične politike.

Če uporabimo tipologijo Andreasa Schedlerja (1996, 26-27) lahko ugotovimo, da zadnje tri stranke uporabljajo proti svojim političnim nasprotnikom politično strategijo vloge "shakerjev" z namenom, da bi na ta način redefinirali politične teme, okrepili medstrankarski boj in mobilizirali svoje članstvo za radikalno desna politična stališča in ideje. Kar se tiče vloge avtoritarnih "breakerjev", se ti ne bi obnavljali - z mobilizacijo svojih privržencev proti "korupciji" in "komunistični prevladi" - suspendirati parlamentarni sistem ter z njim pravno državo, če bi bila po njihovi presoji "nacionalna substanca" ogrožena ali če bi sprememba v mednarodni situaciji (veliko povečanje vloge radikalne desnice drugje v Evropi podobni tisti v tridesetih letih tega stoletja) to omogočala. "Blut und Boden" korporativizem Slovenske ljudske stranke, natančneje njen "ljudski šovinizem"¹⁴, integralni nacionalizem Slovenske nacionalne desnice skupaj s poskusi ustanavljanja lastnih paravojaških enot (Slovenskih sokolov) ter sovraštvo in maščevalnost Janševe SDS do vsega, kar je jugoslovansko, komunistično in liberalno, opravičujejo zgornjo trditev.

Poleg tega lahko vse tri, čeprav z različnimi odtenki, opredelimo kot Führerpartien (voditeljske stranke) (Nation 1996, 11), ki jih združuje ali karizmatični in nedotakljivi voditelj (Janša pri SDS) ali pa nekarizmatični voditelj (Lap pri Slovenski nacionalni desnici ali pa Marjan Podobnik pri Slovenski ljudski stranki), kar skupaj z že omenjenimi nedemokratskimi potezami še bolj utrjuje njihov avtoritativni karakter.

Radikalno desni izzivi demokraciji

Po Juanu Linzu¹⁵ nastopi odločilni trenutek za demokracijo takrat, ko začnejo politične stranke ali družbena gibanja ustanavljati paravojaške enote ali "privatne

* Ocena se nanaša na stanje v času, ko je članek nastal, to je pred volitvami konec leta 1996.

¹³ Na tem mestu uporabljam razlikovanje, ki ga je vpeljal Craig Nation (1996, 2). Glej prispis na koncu tega članka, ki ugotavlja premike, predvsem pri SLS.

¹⁴ Ta dva termina dolgujem dr. Levu Kreftu (iz njegovega odgovarjanja na nekaj mojih vprašanj, 16. januara 1996).

¹⁵ Daniel Bell se tu opira na Juana Linza v Bell (ur.) (1964, 45).

vojske" - najprej z namenom vzporednega delovanja, kasneje pa z zamenjavo legitimnega političnega tekmovanja z nasilno, oboroženo komponento. Rečeno z drugimi besedami to pomeni, da bi demokracija bolj ali manj hitro podlegla avtokraciji te ali one vrste. Slovenska demokracija je takšne izzive doživela vsaj že trikrat, vendar jih je zaenkrat dobro prestala.

Prvi izziv je bil bržčas tudi najbolj kritičen. V letih 1993 in 1994, če ne že prej, je postalo očitno, da takratni obrambni minister Janez Janša izkorišča vojaški kompleks za krepitev svojih osebnih političnih pozicij in pozicij svoje stranke. V medijih¹⁶ so se nenehno pojavljale domneve oz. sumi, da izkorišča položaj obrambnega ministra za trgovanje z orožjem. Janševi kritiki so trdili, da je tako pridobljeni denar vložil v svojo (strankarsko) kampanjo ali pa izsiljeval mnoge javne osebnosti iz sveta politike, biznisa, novinarstva, kulture ali vojske z grožnjami, da bo javno razkril dosjeje - ki si jih je lahko pridobil, ko je bil na položaju ministra - o njihovem sodelovanju s komunistično tajno policijo. Ko so varnostni organi obrambnega ministrstva pretepli civilista, je Janša izgubil položaj obrambnega ministra in njegova stranka se je umaknila v opozicijo, kjer je od aprila 1994. V času njegove odstavitve so bile oborožene sile notranjega ministrstva v stanju pripravljenosti, kajti obstajala je bojazen, da bi se vojska lahko postavila na Janševo stran. To je bil, brez dvoma, prvi in največji preizkus za slovensko demokracijo od sojenja "četverici" poleti 1988. leta. To je le še ena od ironij zgodovine, ko so dovčerajšnji oporečniki v nekaterih primerih postali današnji avtoritarci.

Druga dva poskusa spodkopavanja demokracije sta prišla s strani Slovenske nacionalne desnice (SND) in manjše, zunajparlamentarne stranke, ki jo vodi Matjaž Gerlanc. Slovenska nacionalna desnica je bila ustanovljena marca 1995 pod pretevo, da gre za športno organizacijo, to je t.i. Slovenske sokole. V bistvu pa je bila, že od samega začetka, uniformirana, t.j. paravojaška enota, katere naloga je bila, da se "spoprime, če je potrebno, z nevarnostjo, ki jo pomeni prisotnost Neslovencev", med njimi še posebej Srbov. Število teh enot se je gibalo od nekaj ducatov pa do sto in čeprav zadnje čase niso bili opaženi v javnosti, je to pomenilo neznanski pritisk na tiste, ki jih imenujejo Neslovenci, in potencialno "instrumentalizacijo" radikalno desnih ciljev v določenem trenutku. Tega seveda ne bi smeli podcenjevati v smislu grožnje demokratičnemu procesu.

Gerlanc, samooklicani vodja tako imenovane Nacionalsocialne zveze Slovenije, je na drugi strani ustanovil t.i. "trojke", večinoma neoborožene, z namenom, da vzpostavijo "red in mir" in zavarujejo "navadnega človeka" (etnično čistega Slovenca) pred "Južnjaki" v slovenskih mestih, kjer je "korumpirana policija" do tega indiferentna. Gerlančeve "trojke", ki so nekaj časa patrolirale po ulicah Maribora, drugega največjega slovenskega mesta, je Ministrstvo za notranje zadeve kmalu prepovedalo. Od takrat naprej jih ni bilo več opaziti v javnosti.

Ena najbolj ksenofobičnih tem političnega programa radikalne desnice je vprašanje državljanstva. Med letoma 1962 in 1990 se je v Slovenijo preselilo okoli 270.000 ekonomskih imigrantov iz ostalih jugoslovanskih republik, ki so iskali

¹⁶ Za primer glej članek *Bratje v orožju - Janez Janša, Igor Bavčar in Nicholas Oman v tedniku Mladina, dne 27. februarja 1996 leta, str. 32-37. Glej tudi moje odprto pismo v Frankfurter Rundschau, 17. oktobra 1994, str. 20.*

večinoma nekvalificirana ali polkvalificirana dela v gradbeništvu, rudarstvu, komunalni in podobno. Popis prebivalstva v letih 1971, 1981 in 1991 kaže, da se je delež etničnih Slovencev v tem času zmanjšal od približno 95 odstotkov na 87 odstotkov.

Od osamosvojitve leta 1991 je kar nekaj slovenskih populističnih in radikalno desničarskih politikov izrabljalo temo "Neslovencev" za lastno promocijo, začeniši s Krambergerjem, Janšo, Podobnikom, Lapom in še nekaterimi manj znanimi lokalnimi politiki. V tem času se je tudi javno mnenje nagnilo v drugo smer: če je leta 1986 12,4 odstotka populacije nasprotovalo imigraciji, je leta 1993 ta delež narasel na 28,5 odstotka. Raziskava javnega mnenja leta 1993 je pokazala, da 93 odstotkov vprašanih ne bi dovolilo imigrantom ustanavljanja njihovih političnih organizacij, 86,5 odstotka se celo ni strinjalo z uporabo njihovih nacionalnih simbolov v javnosti (Ploštajner, Vahtar 1995, 308). Ista raziskava je tudi pokazala pomemben (20 odstotni) delež tistih z antisemitskimi nazori (proti življenju z Židi kot sosedi), čeprav je popis prebivalstva 1992 leta pokazal, da v Sloveniji živi samo 36 Židov.

Globlje razloge za premik k odprtemu ksenofobičnemu razpoloženju v Sloveniji gre predpisati slabšanju ekonomskih pogojev, psihološki in politični zapletenosti tranzicijskega procesa, sramotni vojni v bližini ter z vsem tem povezane negotovosti na eni strani, na drugi pa zainteresiranost politikov radikalne desnice, da še naprej širijo sovražtvo do "drugih". Vsekakor je vredno omeniti tudi močno zakoreninjeno samopodobo Slovencev kot predstavnikov civilizirane Evrope: urbanega prebivalstva nasproti svetu lenih, umazanih in primitivnih ljudi na Balkanu.

Konec leta 1995 so sovražni pogledi na "Neslovence" s sloganom "Slovenizacije Slovenije" doživeli svoj vrhunec v predlogu nekaj parlamentarnih strank radikalne desnice (Slovenske ljudske stranke in Slovenske nacionalne desnice) za referendum, na katerem bi odločali o odvzemu državljanstva 160.000 do 170.000 ljudem. Raziskave javnega mnenja so pokazale, da je bila ena tretjina volilnega telesa za tak predlog, 45 odstotkov ljudi jih je bilo proti, ostali pa niso imeli mnenja. Tako se upravičeno zastavlja vprašanje, na katerega bom poskušal odgovoriti kasneje, kako je mogoče, da je nekaj let po uvedbi demokracije v Sloveniji nivo politične kulture zdrsnil pod raven prvih demokratičnih dosežkov pred preobjemo demokratičnega sistema? To je, da je prišlo do perverznega delovanja demokracije, ko bi ena od osnovnih človeških in državljanjskih pravic lahko bila odvisna od izida glasovanja na referendumu in bi na politične odločitve o tem načelnem vprašanju vplivalo vsakokratno razpoloženje javnega mnenja?¹⁷

Združena lista socialnih demokratov, velik del Liberalne demokracije in manj aktivno Krščanski demokrati so se uprli pobudi. Ustavno sodišče je o tem primeru izdalo negativno mnenje. Na drugi strani pa so Janševi Socialdemokrati pristali na pobudo "samo" z njihovimi "srci" in predlagali bolj rafinirane načine uresničevanja tega ksenofobičnega cilja.¹⁸ Merjenje javnega mnenja je tudi pokazalo, da volilci te

¹⁷ Za argumentirano filozofsko stališče do vprašanja državljanstva glej Riha (1996).

¹⁸ Tako menita Ivo Hvalica in dr. Jože Pučnik. Glej njuni izjavi v *Mladini* 30. maja 1995, str. 5 in *Republiki*, 28. oktober 1995, str. 3.

stranke kažejo veliko navdušenje nad to novo obliko "etničnega čiščenja" med slovenskimi državljani.¹⁹ Skoraj ena tretjina tistih, ki so glasovali za Liberalno demokracijo, je bila, tako rezultati raziskave, za odvzem državljanstva Neslovencem. Pobuda za omejevanje državljanstva izključno na etnične Slovence je deloma propadla zaradi sporov med različnimi voditelji radikalne desnice in deloma zaradi organizacijskih napak pri zbiranju 40.000 podpisov, kolikor jih je po ustavi potrebnih za izvedbo referenduma. Vsekakor pa velja omeniti tudi negativne reakcije v javnosti na ta predlog ter možno mednarodno škodo, ki bi jo utrpela sicer pozitivna podoba Slovenije v tujini.

Toda to ne pomeni, da je vprašanje državljanstva za vedno izginilo iz političnega programa radikalne desnice. Ni težko predvideti, da bo radikalna desnica še naprej izkoriščala to temo za svojo politično promocijo. Kot običajno pa ne bodo tarča samo "Neslovenci" in/ali "Južnjaki", ampak tudi liberalno orientirani politiki in intelektualci, ki so se upirali pobudam po razveljavljanju državljanstev ter se jih bo označevalo za "izdajalce", ki da spodkopavajo življenjske interese (substanco) slovenskega naroda.

Portret demagoškega populista - Janeza Janše

Najmočnejša politična oseba na radikalni desnici v Sloveniji je nedvomno vojni heroj in bivši funkcionar (komunistično nadzorovane) mladinske organizacije Janez Janša. Janšev fenomen sestavlja cela vrsta protislovij, ki pa niso značilna samo za Slovenijo, ampak za cel niz postkomunističnih primerov. Iz bivšega predanega komuniste in ortodoksnega marksista se je prelevil v skrajnega protikomuniste. Na funkciji obrambnega ministra je Janez Janša instrumentaliziral vojaški kompleks tako, da je služil njegovim političnim ambicijam. Njegova bivša prijateljica Spomenka Hribar, tudi oporečnica v komunističnih časih, je označila njegovo skrajno nacionalistično in šovinistično politiko, prevlado čustev nad razumom, njegovo izkoriščanje domoljubnih in eksistencialnih čustev ljudi za doseg političnih ciljev, njegove ozemeljske zahteve (proti Hrvaški) in še posebej njegovo demagogijo kot čisti neofašizem.²⁰

Mogoče je šla Spomenka Hribar predaleč v svojih obtoževanjih, čeprav moramo priznati, da je izjemno težko opredeliti politika, ki uporablja čudno mešanico populizma, egalitarianizma, ksenofobije, protiintelektulizma ter nestrpnosti proti marginalnim skupinam skupaj s političnim diskurzom in ikonografijo, ki spominja na čase nacizma in stalinizma, obenem pa si še vedno prizadeva oblikovati svojo avtoritativno držo znotraj obstoječega demokratičnega reda in na to celo demagoško prisega.²¹

Craig Nation je uvrstil Janšo med predstavnike "demagoškega populizma", ki jih lahko najdemo v različnih postkomunističnih državah: Mečiar na Slovaškem, Tudjman na Hrvaškem, Berisha v Albaniji, Lukašenko v Belorusiji in drugi. Stranke, ki jih vodijo, so podobne t.i. Führerpartien na Zahodu, kot je na primer Heiderjeva v Avstriji, Finijeva in Bossijeva v Italiji in Le Penova v Franciji (Nation 1996,

¹⁹ Vlado Miheljak je to poimenoval "raus-ism". Glej Dnevnik, 7. oktobra 1995, str. 3.

²⁰ Mladina, 4. julija 1995, str. 17.

²¹ Vlado Miheljak v Dnevniku, 11. julija 1995, str. 3.

8,11). Janša ima podobne probleme kot Haider v Avstriji ali Žirinovski v Rusiji pri dokazovanju tega, da njegova stranka zares ustreza imenu ("socialdemokratska"). Janševu volino telo se jasno opredeljuje kot desno, še več - kot druga najbolj desna stranka v desničarskem političnem spektru (Mihelj, Kurdija 1996, 23).

Tisto, po čemer se Janša v veliki meri razlikuje od ostalih populističnih osebnosti drugod po Evropi, je njegov vpliv in simpatije, če ne celo podpora, ki jih je užival v vojski. Elitna vojaška enota Moris, ki je igrala pomembno vlogo pri varovanju slovenske neodvisnosti, mu je bila zelo zvesta v času, ko je bil obrambni minister. Specialna enota se je zgledovala, vsaj tako so zatrjevali njeni tvorci po "zahodnih" merilih. Med naštetimi zgledi je bila omenjena tudi nacistična SS.²² Njen poveljnik v času ministirovanja Janše je menda nosil črn plašč, kar je vsaj simbolično spominjalo na SS-ovsko ikonografijo. Zanimivo je, da se Janša in bivši poveljnik Morisa nista nikoli distancirala od kritik, ki so opozarjali na to zvezo. Po padcu Janše kot obrambnega ministra sta se vloga in izgled Morisa drastično spremenila in upati je, da se sedaj podreja demokratičnim pravilom.

Schedler (1996, 17-18) je poveljal pomembno razliko med populističnim in karizmatičnim tipom politika. Populisti so bolj "kameleoni, ki se skušajo prilagoditi okolju", medtem ko karizmatične osebe "merijo na preseganje vsakdanjega življenja in obljublajo spremembe". Janša je zelo blizu prvemu opisu, čeprav se trudi posnemati tudi drugega, ki ga Schedler imenuje "karizmatični populist". Podobno kot skrajna desničarja Jörg Haider v Avstriji in Franz Schönhuber v Nemčiji se tudi Janša vidi kot "žrtev" tako prejšnjega (avtoritarnega) kot sedanjega (demokratičnega) sistema. Tako nenehno razširja stereotipe češ da njegovi politični nasprotniki načrtujejo njegovo "politično odstranitev", zelo močno pa se tudi trudi prepričati javnost o zaroti, t.j. o obstoju tajne "Organizacije" ali t.i. "Udbomafije": te (komunistične) "skrite roke", ki še naprej odloča o ekonomski in politični usodi slovenske družbe.

Janša tudi spodbija legitimnost obstoječih demokratičnih institucij (parlamentarne demokracije), rezultate volitev leta 1992 pa je opisal kot "kupljene". Namesto podpore proceduralnim in formalnim vidikom demokracije, obljublja "hitre in odločne" akcije. Paranoični konstrukt²³ "Udbomafije" igra pri njem isto vlogo, kot jo je igral "razredni nasprotnik" za časa komunizma, medtem ko sta liberalizem ali anarholiberalizem v njegovi žaljivi retoriki ostala enaka politični retoriki anatem v starem režimu. Janša je desničarski populist, ki uporablja "boljševiški" model "poravnavanja računov" s t.i. ostanki preteklosti oz. silami kontinuitete. Še vedno verjame, da boja s komunizmom še ni konec ter poskuša prikazati preteklost kot homogen totalitaristični blok, komunistično obdobje Slovenije poskuša prikazati kot identično tistemu v komunističnih despotizmih, kakršna sta bila Uzbekistan in Romunija.²⁴

Na zadnjih lokalnih volitvah sta Janša in njegova stranka pobrala glasove tistih, ki so prej volili za Krambergerja ali Jelinčiča ter glasove tistih strank na desnici (med njimi Krščanskih demokratov), ki so v vladi - tako prej on sam in njegova

²² Večer, 28. maja 1994, str. 26.

²³ Delo, 29. julija 1995, str. 28.

²⁴ Mladina, 25. julija 1995, str. 21.

stranka - sodelovali z levico. Vendarle je Janši treba priznati, da je uspel "urbanizirati" in "organizirati" pretežno ruralno folkloro, ki je bila do nedavnega značilna za slovenski populizem. Je tudi voditelj verjetno edine "socialdemokratske" stranke na svetu, ki uživa popolno in brezpogojno podporo - večjo, kot jo mnoge stranke, ki neposredno črpajo iz katoliških vrednot - katoliške cerkve. Ta mešanica ni naklonjena nastajanju moderne, sekularizirane demokracije.²⁵

Kako pojasniti fenomen Janše? Brez dvoma je bil žrtev (obsojen in zaprt na vojaškem sodišču v komunističnem režimu), igral pa je tudi pomembno vlogo pri rušenju totalitarnega režima v Jugoslaviji oz. v Sloveniji. Ima zasluge za vojaške in politične zmage, ki so pripeljale do slovenske neodvisnosti. Po drugi strani pa ni bil nikoli primer liberalnega oz. skeptičnega intelektualca, temveč se uvršča v tip vzhodnoevropskih oporečnikov - protikomunističnih avtoritarcev. To razlikovanje je nadvse pomembno in dovolj očitno: medtem ko so se liberalno-skeptični intelektualci borili z avtoritarnim in dogmatičnim (komunističnim) sistemom, so slednji - oporečniki - predstavljali eno od dveh avtoritarnih in dogmatičnih opcij konfliktu: ene na oblasti in ene, pogosto kriminalizirane, v opoziciji. To pojasnjuje, zakaj so ti oporečniki začeli svojo kariero kot predani verniki, ki so se pozneje spreobrnil v bojavnike proti prepričanju, kateremu so se prej zaobljubili, ne da bi v resnici opustili njegove avtoritarne oz. nedemokratske poteze.²⁶

Radikalno desničarska inteligenca

Vplivni del slovenske intelektualne elite oz. razumnikov, kot se najraje imenujejo, daje Janši ideološko in teoretično oporo pri artikulaciji njegovih radikalnih desničarskih stališč. Zbrani so okoli Kulturnega foruma, ki ga je ustanovila Janševa Socialdemokratska stranka. Poleg servisiranja političnih potreb svojega pokrovitelja oz. stranke, je njihov glavni cilj oblikovanje kulturnega podsistema v skladu s "potrebami slovenske nacionalne identitete in nacionalne neodvisnosti". Med konkretnimi akcijami, ki so jih sprožili, je tudi izziv domnevni "amerikanizaciji slovenske kulture"²⁷(Heric 1995, 2).

Člani Kulturnega foruma predstavljajo del bivše demokratične opozicije, ki se je po zlomu avtoritarnega režima in vzpostavitvi demokratičnega reda razbila: del je ostal zvest prepričanju o moralni superiornosti pri iskanju absolutne pravice in v to vpletel prepričanje o nujnosti izpolnitve naloge (providencializem), medtem

²⁵ Delo, 29. julija 1995, str. 28.

²⁶ To razlikovanje uvaja Mihelj (1995, 171).

²⁷ Demonstranti, ki so pred parlamentom protestirali v podporo Janši, so nosili napise proti "ameriškim doktorjem" ter na ta način kazali na liberalno usmerjene (tiste, ki niso za Janšo ali njegovo stranko) politike in intelektualce, ki so dobili svoje doktorske naslove na ameriških univerzah. Ironično pri vsem tem je, da pa so med njimi tudi taki, ki podpirajo Janšovo populistično politiko.

ko so drugi ubrali bolj pragmatično smer.²⁸ Razlogi za njihova protidemokratska in protimoderna stališča so različni. Le redki med njimi so bili dejansko odrinjeni ali zatirani v prejšnjem režimu, medtem ko gre pri drugih bolj za željo po maščevanju zaradi resničnih ali namišljenih nepravil, ki so se jim dogodile.

Toda nekaj je še bolj pomembno: v slovenski politiki, še posebej v zadnjem desetletju komunistične vladavine, je kulturna sfera uživala privilegiran položaj. Ena od prepričljivih razlag je naslednja: ker v starem režimu ni bilo večstrankarskega tekmovanja, je Zveza komunistov pustila kulturnim elitam nekaj avtonomije in kvaziopozicijsko vlogo znotraj republike, to pa z namenom, da bi se ta elita politično bojevala s centrom za bolj decentraliziran in končno neodvisen status republike, kajti vodilna politična elita zaradi monistične narave političnega režima ni mogla biti neposredno vpletena v kaj takega. Z uvedbo demokracije in neodvisnosti Slovenije sta kulturni podsistem in še posebej njegovi "predstavniki" izgubila tak privilegiran položaj. Zaradi tega se mnogi razumniki upravičeno bojijo, da bi njihovo sprjaznjenje na takšne predpogoje demokracije kot sta kompromis in strpnost do političnih nasprotnikov, ogrozilo njihove že v prejšnjem režimu zagotovljene osebne in kolektivne interese ter poleg tega še spodkopalo njihovo mesijansko vlogo "vrhovnega branitelja" slovenskega naroda.

Vloga katoliške cerkve

Katoliška cerkev na Slovenskem, glede na njeno očitno nasprotovanje modernosti in sekularnim vrednotam, je vplivala in je blizu glavnim idejam radikalne desnice. Podobnosti med radikalno in katoliško desnico vsebujejo naslednje skupne ideje: odprava razrednega boja, kritika tako kapitalizma kot socializma, vloga katoliške cerkve kot glavnega ohranjevalca nacionalne identitete in kulture ter antikomunizem (Pelikan 1995, 18)²⁹. Ken Jowitt je to opredelil nekoliko drugače, namreč, da je "liberalna kapitalistična demokracija vzpodbudila zelo heterogene nasprotnike: romantične pesnike, perzijske ajatole, aristokrate, rimokatoliško cerkev in fašiste" (Jowitt 1993, 252).

Konkretno to pomeni, da se je katoliška cerkev na Slovenskem zavzemala za zakonsko prepoved možnosti splava in bila za uvedbo (katoliškega) verskega pouka kot obveznega predmeta v osnovne in srednje (javne) šole. Leta 1992 je aktivno podpirala kandidate Krščanskih demokratov pred volitvami (Ramet 1996, 228). Kmalu po padcu komunizma je katoliški časopis Tretji dan priobčil, da je samo katolik pravi Slovenec.³⁰ Spomenka Hribar (1994, 188,192) je zapisala, da je

²⁸ O tem vprašanju glej dr. Dimitrij Rupel: *Pismo prijateljem razumnikom, Republika, 6. januarja 1996, str. 4-5. Dr. Rupel, ened vidnih junakov demokratične opozicije in prvi slovenski zunanji minister, je v tem pismu oporekal konservativnim in avtoritarnim stališčem njegovih prijateljev, ki imajo težave pri prilagajanju na demokratični vsakdan in "Entsauberung" Slovenije ter ta stališča označil za antimoderna. Za razpravo o delitvah v intelektualni eliti glej Urban Vehovar: Pravičniki s kompleksi in pragmatiki brez načel, Delo, 18. marca 1995.*

²⁹ Pelikan se opira na prispevek Stanleya Payneja v S. Larsen, B. Haghret in J. P. Myklebust (ur.), *Who Were the Fascists*. Bergen, Norway: Universitetsforlaget, 1980.

³⁰ Peter Kovačič Peršin, kritik konservativnega katolicizma, zaradi česar je bil odstranjen s Teološke fakultete in eden od ustanoviteljev Slovenskega krščanskosocialnega gibanja, v intervjuju za Razgled, 21. februarja 1996, str. 11.

katoliška cerkev zahtevala rekatolizacijo Slovenije in da si lasti "absolutno resnico", medtem ko je takratni ministrski predsednik Lojze Peterle enačil svoj položaj s krščanskim poslanstvom. Jože Vogrinc je, ko je analiziral nek članek vodilnega teologa, zapisal, da živi katoliška cerkev v preteklosti in da je totalitarna že po svoji naravi (Vogrinc 1995, 35)³¹. Omenjeni pisec (teolog) ima skrajno odklonilen odnos do pluralistične družbene ureditve, kot tudi do celotnega razsvetljenstva ter liberalizma kot njegove srčike, in zahteva, da Cerkev uživa status enakopravnega partnerja z državo, kar pomeni vključitev Cerkve v vse sfere družbenega življenja od ekonomije, bančništva, vzgoje, kulture do zdravstvenih in socialnih uslug. Cerkve potemtakem ne zanima enakopravno partnerstvo znotraj civilne družbe, ampak hoče zavzeti privilegiran položaj, ki ga je prej obvladovala vseprisotna (komunistična) Partija.

Čeprav je Slovenija uvedla parlamentarno demokracijo in izvedla svobodne volitve, katoliška cerkev še vedno zatrjuje, da je ne samo glavni predstavnik, ampak tudi moralno legitimni zagovornik slovenskega naroda. Če hočemo razložiti fenomen tega, zakaj hoče biti Cerkev predstavnik slovenskega naroda, moramo na kratko pregledati nedavna in bolj oddaljena zgodovinsko relevantna dejstva. V osemdesetih letih tega stoletja je komunistična oblastna elita, zavedajoč se svoje nelegitimnosti in z namero nadaljne demokratizacije avtoritarnega sistema, pristala na delitev oblasti s Cerkvijo: komunistični režim je še naprej imel proste roke v gospodarstvu, medtem ko se je morala Cerkev zadovoljiti s primatom nad vprašanji duše, t.j. moralnosti. Cerkev še vedno uporablja ta "zgodovinski kompromis" s komunističnim režimom, ki pa je, nenamena - še posebej po svojem padcu in uvedbi demokracije -, dal Cerkvi pravico do širjenja svoje moralne "suverenosti" na sfero politike in države.³²

Po drugi strani pa se v tranziciji Cerkev obnaša pragmatično sledeč sloganu "Naša preteklost je naša prihodnost" (Agh n.d., 10). Ker je bila za skoraj pol stoletja izključena iz normalnega življenja v komunistični družbi, se je njeno "življenje" končalo malo pred drugo svetovno vojno, v poznih tridesetih letih.³³ Cerkev seveda tudi spreminja svoje poglede. Samo pogledati moramo v dvajseta leta tega stoletja in videli bomo, da so vodilni ideologi političnega katolicizma na Slovenskem takrat podpirali ideje parlamentarne demokracije ter ljudske in narodne suverenosti.

Po izdaji papeške enciklike *Quadragesimo anno* leta 1931, pa so se cerkveni ideologi začeli spogledovati z ideologijami totalitarnih in avtoritarnih držav v Evropi (Italije, Španije, Avstrije, Portugalske in Nemčije). Najljubši jim je bil takratni model Portugalske pod diktatorjem Antonijem de Olivero Salazarjem (1889-1970, vladal od 1932 do 1968), najbrž predvsem zaradi njegove funkcije vodilnega politika v Katoliški stranki. Z omenjeno papeško encikliko so militantni teologi dobili orožje s pomočjo katerega so lahko poveljevali totalitarni stanovsko-kor-

³¹ Zanimivo je, da je dr. Anton Stres tri leta prej kazal veliko več spravnega, če ne že pozitivnega odnosa do modernosti in pluralistične organizacije politične družbe. Glej na primer Stres (1992).

³² To tezo je prva zapisala Spomenka Hribar v članku *Cerkev kot kriterij resnice*, str. 15.

³³ Ta kratki zgodovinski pregled črpa pri Pelikanu (1995, 18-19). Za bolj podrobno analizo glej Pelikan (1994).

porativistični model državne organizacije in so metali vse - komunizem, socialno demokracijo in demokracijo - v en koš. Vodilni katoliški ideologi so nastopali proti univerzalni volilni pravici, parlamentarni demokraciji, avtonomiji posameznika, družbeni diferenciaciji - vse to naj bi domnevno bilo katastrofalna posledica Francoske revolucije -, bili pa so strastni zagovorniki antikomunizma in antisemitizma.³⁴ Zato Cerkvi na Slovenskem ni bilo posebej težko med drugo svetovno vojno sodelovati s fašisti in nacisti, ker je to pomenilo manjše zlo kot pridružiti se antifašističnim (toda komunistično vodenim!) partizanom.

Danes, ko katoliška cerkev ponovno pridobiva na družbeni moči in vplivu, je pomemben del radikalne desnice na njeni strani in ji pomaga razširjati dokaze predrugačenja medvojnih zgodovinskih dejstev - gre za poskuse, da se opraviči kolaboracija cerkve z nacizmom in fašizmom, kar je v realnosti pomenilo, da je Cerkev mobilizirala in z neposredno pomočjo okupatorjev oborožila tisoče mladih slovenskih fantov, da so se namesto proti njim borili proti partizanom. Ko so na koncu vojne leta 1945 zavezniške sile vrnile s strani Cerkve zavedene in prebegle kvizlinške enote, je zmagovita in maščevanja željna komunistična oblast brez sodnih procesov skupaj z njihovimi družinami in ostalimi civilisti, pobila med 12 in 15 tisoč ljudi. Še več. Po vojni je bilo veliko katoliških duhovnikov preganjanih pod pretvezo medvojne cerkvene kvizlinške vloge in zaradi očitnih ideoloških (ateističnih, komunističnih) razlogov. To težko breme - za obe strani - še naprej podžiga etnocentrizem in sedanje politične delitve v Sloveniji ter še bolj oddaljuje Slovenijo od možnosti sklenitve miru s preteklostjo - od sprave.

Iz tega kratkega zgodovinskega orisa izhaja, da je katoliška hierarhija našla skupen jezik s fašističnimi in nacističnimi okupatorji, ker je bila tudi sama prežeta z nedemokratično in celo totalitarno miselnostjo ter organizacijskim ustrojem. Kot taka bi morala priznati svojo negativno vlogo med okupacijo, kar pa katoliška cerkev nikoli ni nedvoumno storila, to je, da bi priznala, da je sama sodelovala v državljanski vojni v Sloveniji na strani agresorjev. Le še eden od paradoksov zgodovine je, da je komunistična revolucija v bistvu realizirala antidemokratični program radikalnega političnega katolicizma - seveda ne preseneča, da totalitarni sistemi rabijo drug drugega. Patriarhalne, religiozne in avtoritarne strukture predvojnega katoliškega izvora so lahko znova zaživele, se bolj ali manj ponovno pojavile - čeprav z nekaj zgodovinskimi "inovacijami" - v obliki komunizma kot sekularne religije. Ne smemo tudi biti presenečeni nad njihovo "konvertibilnostjo", t.j., da tistim, ki so se med vojno ali po njej odločili za komunizem, ni bilo težko zamenjati le etikete oz. imena (Hribar 1996, 12).

Takšno ravnanje na Slovenskem ni nobena izjema in s tem samo potrjuje številna sociološka dognanja (Huntington, Lipset, Kolakowski in ostali)³⁵, ki kažejo na to, da je katolicizem ena od glavnih antidemokratičnih ovir pri konsolidaciji demokracije. Kot institucija, ki si predstavlja obnovo družbe glede na vizijo preteklosti, če citiramo Eisenstadta (n.d.,3), ima katoliška cerkev istočasno nekatere

³⁴ Za totalitarna in antisemitska stališča uradne katoliške cerkve in njenih vodilnih teologov, glej podrobnejšo analizo v Pelikan (1994, 40-202).

³⁵ Glej npr. Huntington (1993, 21), Plattner (1993, 36), Kolakowski (1993, 323).

pomembne poteze latentnega, če ne že zelo dobro razvidnega fundamentalističnega gibanja.

Vendarle pa je pri vsem tem potrebno opozoriti na naslednje. Že omenjeni avtor Huntington (1995, 72-73) je namreč pozneje ugotovil, da se je nasprotovanje katolicizma demokraciji pomembno spremenilo po letu 1970, ko je bil "tretji val" demokratizacije prevladujoče katoliški, začenši s Portugalsko in Španijo ter kasnejšim širjenjem na Južno Ameriko. Brez dvoma je katoliška cerkev na Poljskem močno pripomogla k odpravi komunističnega avtoritarizma in uveljavitvi demokratičnih sprememb. Toda kot to kaže poljski primer, ima katoliška cerkev danes velike probleme pri prilagajanju na sekularni demokratični red. V slovenskem primeru drži vse to še bolj. Prvič, vloga Cerkve v času komunizma je bila pasivna, kar je mogoče le delno razložiti z dejstvom, da je Jugoslavija prakticirala najbolj liberalni komunistični režim na svetu, ki tudi ni bil pod neposredno kontrolo Sovjetske zveze. Drugič, v zadnjem času je katoliška cerkev na Slovenskem še bolj radikalizirala svoja protisekularna stališča in poskuša na ta način posnemati poljski primer. Predstavniki Cerkve tako pogosto in glasno izražajo svoje pomisleke o legitimnosti obstoječega ustavnega reda oz. Ustave (do pravice do splava, ločitve cerkve od države, laičnosti šole itd.). Pri tem Cerkev išče zaveznike, kot je že bilo omenjeno, pri desničarskih in avtoritarno opredeljenih političnih akterjih.

Možnosti za avtoritarizem in ekstremno politiko

Čeprav imajo mnogi Slovenijo za uspešno postkomunistično zgodbo, stoji le-ta, sociološko gledano, pred podobnimi izzivi kot ostale države v tranziciji. Nekaj je medtem vendarle postalo jasno - ne obstaja hitra pot ali pa bližnjica do zahodnega modela demokracije. Če liberalizem, po besedah Johna Halla (1995, 23), razprši konflikt znotraj celotne družbe, ga avtoritarizem skoncentrira. Za slovensko avtoritarno desnico je značilna, kot smo videli iz naše poprejšnje analize, hiperprodukcija konfliktov, katerih nezadostno razvite demokratične inštitucije niso sposobne uspešno razrešiti. Larry Diamond (1993, 96) je ta problem zelo dobro opredelil: "Demokracija zahteva konflikt - toda ne prevelikega. Obstajati mora tekmovanje, toda znotraj natančno določenih in univerzalno sprejetih meja. Politične delitve je treba umiriti s konsenzom".

Če lahko radikalna desnica izkorišča niše v najbolj razvitih demokracijah, kako velike možnosti ima šele v družbah, ki se šele trudijo, da bi konsolidirale svoje relativno mlade demokracije. Pot do konsenza je posuta s trnjem, včasih pa je celo izven dosega. Politični prostor v Sloveniji in tudi drugje je še daleč od normalnega. Politični tekmeci vidijo drug drugega kot (fanatične) sovražnike, ne pa nasprotnike. Na simbolni ravni se politični boji še vedno odvijajo za "življenje ali smrt" in ne za prevzem oblasti. Poleg tega poskuša radikalna desnica z vsemi sredstvi vzpostaviti "izredno stanje" in bije skoraj "versko vojno" o tem, "kaj pomeni biti Slovenec?" (Žižek 1996, 34)³⁶ Namesto prave, avtentične demokracije, imamo po-

³⁶ Za širšo razpravo o skupnosti, ki se sklicuje samo na svoj izvor in na populistični politični etos kot zgodovinsko stalnico Vzhodne in Srednje Evrope glej Smith (1995, 14).

gosto opraviti s kaotično demokracijo, kar je mnoge ljudi močno razočaralo: to dejstvo prav tako podžiga demagoške in avtoritarne skušnjave.

Poleg institucionalnega "demokratskega deficita" obstajajo v Sloveniji še drugi dejavniki, ki hranijo radikalno desnico. Kot prvo moramo omeniti socialna bremena tranzicije. Čeprav spada Slovenija med gospodarsko bolj perspektivne v primerjavi z drugimi postkomunističnimi državami, ima sama preko 13 odstotkov brezposelnih, ki se pridružujejo sedmim milijonom brezposelnih ljudi v Vzhodni in Srednji Evropi. Tudi Slovenija prispeva na ta način svoj delež k vedno večji "armadi" ljudi na družbenem robu oz. "novim revežem" v tej regiji, katerih številka je blizu 50 milijonom ljudi. Delež teh ljudi v Sloveniji (okoli 20 odstotkov) se ne razlikuje veliko od ostalih držav v "postkomunistični" regiji, se pa razlikuje glede ravni življenjskega standarda. Vendarle pa velja omeniti, da se Slovenci praviloma ne primerjajo z Vzhodno Evropo, temveč z Zahodno Evropo. Obubožani ljudje na eni in novopečeni bogataši na drugi strani imajo vsak posebej svoje posebne razloge za to, da jih fascinira radikalna desnica (Nation 1996, 9-10).

V Sloveniji obstajajo tudi drugi opozorilni znaki glede potenciala za graditev na avtoritarnih in netolerantnih opcijah političnega razvoja. Medtem ko je politična moč strankarskih aparatov vse večja, se na drugi strani vedno bolj krepijo antipolitični in predvsem protistrankarski nazori (Fink-Hafner 1996, 181-204). Istočasno pa lahko opazimo naraščajočo podporo posameznim voditeljem desnice.³⁷ Rezultati raziskave med slovensko mladino so alarmantni. Pol bi jih rado živelo v etnično očiščeni Sloveniji, 40 odstotkov jih meni, da bodo morali vzeti stvari v svoje roke, če ne bo država zaščitila Slovencev pred Neslovenci, podobno nestrpnost pa kažejo proti homoseksualcem, lezbijkam, invalidom in podobnim.

Izgleda, da je šovinistična retorika in indoktrinacija radikalne desnice dosegla določen učinek, čeprav se ksenofobična stališča do sedaj še niso konfliktno izrazila v vsakdanjem življenju. Vsekakor moramo v tej zvezi upoštevati psihološke posledice jugoslovanske vojne med letoma 1991 in 1995. Zdi se, da lahko rastoči trend agresivnega etnocentrizma slovenske mladine vodi v še bolj očitni slovenski provincializem. Zanimivo je tudi, da so stališča mlade generacije bolj ali manj konformna s stališči njihovih staršev. Izgleda, kot da je starejša generacija uspela odpraviti generacijsko vrzel med starši in njihovimi otroci s tem, da je otroke obdržala doma - 82 odstotkov slovenskih srednješolcev ima svoje sobe in že v osemdesetih letih je bila slovenska mladina med najbolj opremljenimi generacijami na svetu z računalniki (Ule, Mihelj 1995).

Izglede in možne protistrategije

Kakšne izglede imajo radikalne desničarske stranke, skupine ali gibanja v Sloveniji? Jih bo njihova pot vodila do izginotja, v institucionalizacijo, normalizacijo, v večjo radikalizacijo ali pa bodo lahko celo prišle na oblast? (Schedler 1996, 27) Odgovor je odvisen od vloge oz. kombinacije tako zunanjih kot notranjih faktorjev. Daniel Bell (1964, 44) je poudaril vlogo (pozitivne) mednarodne situacije kot tiste, ki (ne) pomaga radikalni desnici. Mednarodni faktor igra prav gotovo zelo

³⁷ Delo, 27. februarja 1996, str. 2.

pomembno, če ne celo odločilno vlogo, ko gre za tako majhno državo kot je Slovenija.

Vsekakor pa ne velja podcenjevati vloge notranje političnih strategij pri odpravljanju globljih družbenih in kulturnih vzrokov političnega ekstremizma. Prepoznavanje vzrokov in predvidevanje posledic politike sovraštva je že prvi korak v tej smeri. Še bolj pomembno pa je, da lahko zmerne politične sile tako na levi kot na konservativni strani ponudijo pozitivne in učinkovite programe družbenega in kulturnega razvoja, ki se bodo spopadli z ekstremističnimi izzivi.

Eden glavnih sovražnikov demokracije je, kot smo videli, fundamentalistična (utemeljena na etnonacionalizmu ali teokraciji) ideologija, ki se počuti ogrožena zaradi procesa globalizacije in detradicionalizacije (Touraine 1995). Zatorej je nadvse pomembno, da razumna politika v svojem boju s predmodernimi in ultratradicionalnimi silami ponudi jasno obrambo modernosti v tem smislu, da to nima nič skupnega z rušenjem tradicije ali nacionalne identitete kot takšne. Tisto, kar bi morali storiti je, da bi dali tradiciji in nacionalni (kulturni) identiteti novo in prepričljivo zgodovinsko priložnost, to je, da bi se lahko razložili, postali odprti za preiskovanje ali diskurz - z eno besedo, da bi jima omogočili polno življenje in ne samo golo preživetje v času globalizacije.³⁸ Tako detradicionalizacija kot retradicionalizacija nista prava odgovora - prej celo nasprotno - na prihajajoče izzive, s katerimi se sooča postkomunistična družba na svoji poti h konsolidirani demokraciji.

Za zaključek bi rad ponudil bolj optimistično videnje. Čeprav mi je obravnavana tema narekovala pesimistične obete kar se tiče konsolidacije demokracije v Sloveniji in širše v "postkomunistični" regiji, obstajo brez dvoma tudi dobri razlogi, da lahko verjamemo v njen uspeh v določenem času. Politični akterji se le počasi učijo pravil demokracije in vpeljevanje tekmovalne politike ter trga je, kljub mnogim težavam in zastojem, proces, ki se ga ne da več ustaviti (Schöpflin 1993, 300). Zato lahko verjamemo, da temu delu sveta ni namenjeno, če parafraziramo Adama Michnika, da zamenja "svobodo do življenja" s "svobodo do sovraštva" in s tem povezane negativne družbene razmere.

Pripis

Ničesar novega ali bistvenega ne mislim dodati k zgornji analizi radikalne desnice na Slovenskem, napisane julija leta 1996. Na volitvah štiri mesece pozneje so omenjeni akterji radikalne desnice bodisi okrepili bodisi oslabili svoje položaje v parlamentu in posledično s tem tudi svojo vlogo v državni politiki. Socialdemokrati Janeza Janše so dobili 16 odstotkov glasov, kar pomeni, da so postali tretja največja stranka in so za več kot za trikrat povečali število poslancev v parlamentu glede na volitve 1992. Jelinčičeva Slovenska nacionalna stranka je padla z 10 na 3 odstotke ter se komaj obdržala v parlamentu, medtem ko so Lapova Slovenska nacionalna desnica in nekatere ostale manjše skrajne desnice bodisi

³⁸ *Rahlo sem privredil formulacijo, kot jo je predlagal Giddens (1994, 5)*

morale zapustiti parlament ali pa jim tja sploh še ni uspelo priti. "Breme" radikalne desnice v politiki tako nosi na svojih ramenih izključno Janševa SDS.

Liberalni demokrati so na volitvah dobili največ, to je 27 odstotkov glasov ter sestavili vladno koalicijo skupaj s Slovensko ljudsko stranko, ki je postala druga najmočnejša stranka z 20 odstotki glasov. Prejšnji koalicijski partnerji Krščanski demokrati so padli z nekaj več kot 9 odstotkov glasov na četrto mesto. Zanimivo je, da je vladna odgovornost tako na notranjem kot mednarodnem področju (posebej glede odnosov z Evropsko unijo) očitno "omehčala" prejšnji "ljudski šovinizem" Slovenske ljudske stranke ter ji - upajmo - s tem odprla možnost, da se uveljavi kot zmerna konservativna stranka, kakršne poznamo v konsolidiranih zahodnih demokracijah.

Ti pozitivni znaki pa sami zase niso dovolj za zaključek, da se slovenska demokracija pomika v smeri "zmanjševanja števila strankarskih militantnežev" leve ali desne provenience. Kot je pokazal Mattei Dogan (1995, 536) na primeru razvite paradigme demokracije v Franciji, je Slovenija še daleč od posnemanja trenda od "strank čistega nasprotovanja" k "strankam reprezentacije", kar pomeni, da bi se vedno večje število volilcev obnašalo kot svobodni posamezniki in ne v prvi vrsti kot člani kakšne ekskluzivne strankarske skupine. Iz te analize je jasno, da sta zaenkrat na Slovenskem dve najbolj radikalni politični grupaciji, če odštejemo manjše skrajne politične sekte, ki bosta naredili vse kar je v njunih močeh, da preprečita omenjene (post)moderne tokove: Janševi socialdemokrati ter vladajoča hierarhija in ideologi katoliške cerkve.

LITERATURA

- Agh, Attila. n.d. Neo-Traditionalism and Populism from Above in East Central Europe (rokopis).
- Bell, Daniel. 1964. *The Dispossessed*. V D. Bell (ur.), *The Radical Right - The New American Right*. New York: A Doubleday Anchor Book.
- Diamond, Larry. 1993. Three Paradoxes of Democracy. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Dogan, Mattei. 1995. Erosion of Class Voting and the Religious Vote in Western Europe. *International Social Science Journal*, 146, december 1995.
- Eisenstadt, S. N. n.d. *Fundamentalism as a Modern Jacobin Movement* (rokopis).
- Fink-Hafner, Danica. 1994. Antistrankarsko občutje ob demokratičnem prehodu - Slovenija v primerjavi z ostalimi postsocialističnimi državami. V N. Toš (ur.), *Slovenski izziv II*, str. 181-204. Ljubljana: CRJM.
- Giddens, Anthony. 1994. *Beyond Left and Right*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Hall, John. 1995. *Nationalisms, Classified and Explained*. V S. Perival (ur.), *Notions of Nationalism*. Budapest, London, New York: Central European University Press.
- Heric, Dragica. 1995. Država mora spremeniti odnos do kulture. *Republika*, Ljubljana, 19. februarja 1995.

- Hockenos, Paul. 1993. *Free to Hate - The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*. London and New York: Routledge.
- Hribar, Spomenka. 1994. *Svitanja*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Hribar, Tine. 1996. *Slovenska smer - Debata*. Razgledi, Ljubljana, 24. januarja 1996.
- Huntington, Samuel P. 1993. *Democracies Third Wave*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Huntington, Samuel P. 1995. *Religion and the Third Wave*. V S. P. Ramet in D. W. Treadgold (ur.), *Render Unto Caesar - The Religious Sphere in World Politics*, str. 72-73. Washington D.C.: The American University Press.
- Jowitt, Ken. 1993. *The New World Disorder*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md. The John Hopkins University Press.
- Kolakowski, Leszek. 1993. *Uncertainties of a Democratic Age*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Kršinar, Igor. 1994. *Analiza politične dejavnosti Ivana Krambergerja*. Diplomsko delo na Fakulteti za družbene vede, Ljubljana, 89 strani.
- Kuzmanič, Tonči. 1995. *Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja*. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 176, str. 47-69.
- Miheljak, Vlado. 1995. *Slovenci padajo v nebo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Miheljak, Vlado in Kurdiija, Slavko. 1996. *Pre/oblikovanje slovenskega volilnega telesa*. V D. Štrajn (ur.), *Meje demokracije*, str. 11-40. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Nation, Craig. 1996. *The New Right in Transition Countries of Central and Eastern Europe* (rokopis).
- Pelikan, Egon. 1994. *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Magistrsko delo na Filozofski fakulteti, Ljubljana, 219 strani.
- Pelikan, Egon. 1995. *Vizije "družbene prenove" v katoliškem taboru*. Razgledi, 11. oktobra 1995, str. 18-19.
- Plattner, Marc F. 1993. *The Democratic Moment*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Ploštajner, Zlata in Vahtar, Marta. 1995. *Afterpains of Secession: "Nonslovenes" Out!?* V B. Baugartl in A. Favell (ur.), *New Xenophobia*. London, The Hague, Boston: Kluwer Law International.
- Ramet, Sabrina P. 1996. *Balkan Babel - The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War* (Second edition). Boulder, Colorado: Westview Press.
- Riha, Rado. 1996. *Demokracija za vsako rabo*. V D. Štrajn (ur.), *Meje demokracije*, str. 73-107. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Rosenau, Pauline Marie. 1992. *Post-Modernism and the Social Sciences - Insights, Inroads and Intrusions*. Princeton: Princeton University Press.
- Rus, Veljko. 1995. *Uvod*. V V. Rus (ur.), *Slovenija pa letu 1995 - razmišljanja o prihodnosti*. Ljubljana: TiP.
- Schedler, Andreas. 1996. *Anti-Political Establishment Parties*. Party Politics, 3.
- Schöpflin, George. 1993. *Politics in Eastern Europe, 1945-1992*. Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Smith, Anthony D. 1995. *The Dark Side of Nationalism: The Revival of Nationalism in Late Twentieth Century Europe*. V Cheles, Ferguson and Vaughan (ur.), *The Far Right in Western and Eastern Europe*, 2nd ed. London and New York: Logman.
- Stres, Anton. 1992. *Od teokracije do demokracije*. V J. Stanič in D. Macura (ur.), *Demokracija in politična kultura*, str. 91-102. Ljubljana: Enajsta univerza.

- Touraine, Alain. 1995. Democracy versus History. Inaugural Lecture at the Second Vienna Dialogue on Democracy "Democracy and Time". Vienna: Institute for Advanced Studies.
- Ule, Mirjana in Miheljak, Vlado. 1995. Pri(e)hodnost mladine. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Verdery, Katherine. 1993. Nationalism and National Sentiments in Post-Socialist Romania. *Slavic Review*, 2, str. 179-203.
- Vogrinc, Jože. 1995. Cerkveni totalitarizem. *Mladina*, 25. oktobra 1995, str. 35.
- Žižek, Slavoj. 1987. Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Žižek, Slavoj. 1996. Tretja pot med univerzalizmom in fundamentalizmom, *Delo*, 3. februarja 1996, str. 34.